

Юлія Лазоренко

ДОЛЯ БІБЛІОТЕК ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета статті - певною мірою доповнити дослідження історії винищення і вивезення бібліотек за часів нацистської окупації, висвітлити стан бібліотечної справи в Україні в 1941-1945 рр.

Стан бібліотечної справи в Україні періоду Великої Вітчизняної війни потребує пильного дослідження, узагальнюючих праць, котрих на сьогодні фактично немає.

Деякі матеріали з цього питання зустрічаємо в підручниках [1-3], навчальних посібниках [4-8], наукових збірниках [9,10], на сторінках документальних збірників з питань культурного будівництва в Україні [11, 12], а також у документальному виданні «Книга и книжное дело в Украинской ССР» [13] (відбито діяльність українських видавництв у роки лихоліття, картини пограбування бібліотек, опубліковано постанови, розпорядження Раднаркому УРСР щодо перебудови бібліотечної справи у воєнний час).

Безперечно, сприяють відновленню правди тих днів також видані обласними архівами документальні збірники: «Культурне будівництво на Херсонщині (1921 - 1987 рр.)» [14], «Культурне будівництво в Черкаській області (1917 - 1980 рр.)» [15].

На широкому архівному матеріалі створено праці З.В.Гімалдінової, О.М.Мазурницького, С.В.Сороковської [7, 8, 16-18], в яких автори висвітлюють перебудову роботи бібліотек України на воєнний лад, розкривають заходи по збереженню бібліотечних фондів, їх відновленню в 1943-1945 рр. та особливості обслуговування читачів у ті роки.

Доповнюють джерельну базу з даної теми газетні матеріали. Так, «Правда» у листопаді 1942 р. писала, що в складі німецьких збройних сил були спеціальні формування, які мали знищувати всі культурні та історичні цінності на захоплених територіях [19].

Восени 1941 р. архівіст доктор І.Вінтер прибув в Україну і наприкінці 1942 р. очолив Крайове управління архівами, бібліотеками й музеями. Підпорядковуючись Еріху Коху та Архівному управлінню рейху, Вінтер водночас був представником Айнзацштабу Розенберга, спеціальні підрозділи якого займалися вилученням найзначніших культурних цінностей. Окупанти спалили, розграбували, вивезли до Німеччини понад 50 млн. книг [20, 21]. Тільки з київських бібліотек було вивезено 4 млн. книжок [22].

Бібліотека АН України мала до війни понад 5 млн.

книг. На її початку було знищено й пограбовано 7 тис. книжок, потім вивезено до Німеччини ще 150 тис. та інвентар бібліотеки [23], а у вересні 1943 р. - 50 тис. книжок з відділу рукописів і стародруків. Викрадено Горностаєвське євангеліє XVI ст. в срібній з позолотою оправі, друге Горностаєвське євангеліє, Югославське (сербське) євангеліє XVI ст., вивезено науковий архів, фототеку документального матеріалу, в якій зафіксовано десятки тисяч пам'яток культури й багаторічних археологічних пошуків [24]. Є відомості, що всього з цієї бібліотеки вивезено понад 320 тис. різних цінних і унікальних книг, журналів та рукописів [25]. Архівні матеріали свідчать: близько 100 тис. томів з секретного фонду академічної бібліотеки було спалено ще до окупації; евакуйовано до Уфи 1200 скринь книг разом з деякими матеріалами бібліотеки педагогічного інституту; 30 скринь з університетської бібліотеки відправлено до Харкова. Частина втрачено й розграбовано в дорозі.

Спеціально створена група Кюнсберга на чолі з доктором Паулсеном протягом двох місяців готувала до евакуації величезний масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури, яка, за оцінками нацистів, могла становити військовий та політичний інтерес. Вивозилися цінні першодруки та рідкісні книги, зокрема прихоплено 50 скринь книг з колекції Бібікова [26].

Доля евакуйованих фондів бібліотеки АН УРСР нерозривно пов'язана з ім'ям колишнього її співробітника Миколи Володимировича Геппенера, за походженням балтійського німця (до речі, ця людина, яка врятувала безцінні для України матеріали з історії середньовіччя, поневірялася з сім'єю все життя). Півтора року він перебував у полоні, пересуваючись разом з захопленими нацистами цінностями на Захід. Нещодавно виявлені в інституті рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського нотатки та автобіографічні матеріали свідчать про евакуацію цих матеріалів та їх шлях додому [27]. У січні 1945 р. рукописи ЦНБ разом з іншими цінними архівами потрапили до одного з замків у Західній Чехії. Їх знайшла 3-тя американська армія. На початку 1946 р. вони повернулися до Києва.

Особливо постраждали від акцій бібліотечних команд штабу Розенберга Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б) (нині Національна парламентська бібліотека України), Державна історична бібліотека України та Харківська наукова бібліотека ім. В.Короленка.

Першу з названих книгозбірень гнані з Києва фашисти висадили в повітря [28]. Сотні тисяч книг, що збиралися протягом 75 років, серед яких чимало

унікальних колекцій, близько 7 тис. стародруків, багату збірку дореволюційної періодики, згоріли за одну ніч, а разом і тисячі звезених сюди книг, каталоги [29].

Інформація про збитки, завдані Харківській бібліотеці ім. В.Короленка, публікувалася на сторінках газет «Красное знамя», «Известия», «За Радянську Україну», «Литература и искусство» та ін.

Ще до окупації міста ворожою бомбою було зруйновано частину книгосховища. В березні 1943 р. від вибуху потерпів читальний зал. Згоріло 400 тис. томів, потім есесівці спалили ще 50 тис. [30]. Було вивезено систематичний каталог (1200 тис. карток), усі географічні карти, атласи, чимало географічної та економічної літератури, цінні та рідкісні художні видання [31]. Грузьку вулицю фашисти вимостили книгами для проїзду [32]. За актом урядової комісії збитки становили 18 504 461 крб. [33].

З пограбованої і спаленої бібліотеки Київського університету ім. Т.Г.Шевченка вивезено до Німеччини картки, атласи, книги, праці з географії, статистики й економіки. У вересні 1943 р. Вінтер вивіз у Кам'янець-Подільський найдавніші документи [25]. А 5 вересня 1943 р. у висадженому в повітря Київському університеті згоріло понад 2 млн. книг, у тому числі фонди медичної обласної бібліотеки, частина книг академічної бібліотеки [20]. У вогні опинилося понад 1300 тис. книг [34].

Перед війною Херсонська наукова бібліотека ім.М.Горького налічувала 300 тис. томів основного книжкового фонду. Найціннішу літературу з нього, майже весь газетний фонд було спалено, частину вивезено. Збитки - понад 7 млн. крб. [35]. Сильно потерпіла й Волинська обласна бібліотека [36]. Її завідувача М.Шевякова згадує: «В одному з підвалів ми натрапили на велику кількість книжок - понад 26 тисяч. Ці книжки були закидані дошками, ганчір'ям, ватою. Мабуть, фашисти збиралися їх спалити, але не встигли. Біля залізничного вокзалу відшукали ми велику купу книжок, засипаних снігом. Це були шкільні підручники» [37].

За роки війни було знищено книжкові фонди в сільських та районних бібліотеках Вінницької області, спалено обласну бібліотеку ім. Тімірязєва (нараховувала 470 тис. томів), вивезено рідкісні екземпляри середньовічної рукописної літератури і перші друковані книги XVI та XVII ст. Спалено бібліотеку обласного краєзнавчого музею. В клубах і бібліотеках окупанти тримали коней [38].

Пограбовано Полтавську обласну бібліотеку. Вивезено книги найдавнішої в Україні книгозбірні Переяславської духовної семінарії [39].

У циркулярі шкільного відділу Сарненського гебітс-комісаріату (Рівненська обл.) від 5 травня 1942 р. читаємо: «В сільських школах залишилося багато книг політичного змісту. Наказую всі бібліотеки зібрати в райони, а районам доставити в шкільний відділ м. Сарни для знищення» [40].

За півроку «господарювання» в Міловському районі Луганської області гітлерівці зруйнували майже всі школи, бібліотеки, кінотеатри, клуби [41]. Така сама картина спостерігалася в Тернопільській, Полтавській, Сумській та інших областях [42]. Перестало існувати майже 30 тис. бібліотек. Ті, яким удалося вціліти, працювали в скрутних умовах. Діяли філіали, пункти видачі, пересувки для військових частин та госпіталів

[43]. Приміром, Львівська обласна бібліотека шефствувала над 24-ма госпіталями. У військових частинах і госпіталях працювали співробітники Одеської наукової бібліотеки ім. М.Горького, Харківської наукової бібліотеки ім. В.Короленка, бібліотеки АН України [43]. Проводилися читання, бесіди, огляди літератури, інші заходи [44].

Тепер нарешті почали відкриватися засекречені раніше архіви в Україні, Росії, інших державах, зокрема документи окупаційних властей у країнах Східної Європи. Щодо вивезення окупантами на Захід бібліотечних цінностей з Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська, Миколаєва і Криму збереглося чимало документів: телеграм, рапортів, звітів, записів телефонних переговорів тощо, завдяки яким можна встановити маршрут слідування матеріалів, кількість ящиків, написи на етикетках і навіть номери вантажних вагонів, якими вони перевозилися [45].

Деякі дані суперечливі, їх потрібно уточнювати. Детальна картина нацистських і адміністративно-командних операцій, спрямованих на вивезення цінностей, допоможе встановити масштаби трагедії національної культури.

Одним з основних джерел вивчення міграції в період другої світової війни українських культурних цінностей, зокрема бібліотечних, є архівні матеріали відомства А. Розенберга, сконцентровані переважно в Німеччині (Федеральний архів у Кобленці), Києві (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Деякі матеріали знаходяться в Москві. Та частина архіву Розенберга, що осіла в Німеччині, певний час перебувала в Національному архіві США, куди потрапила як трофейний матеріал. Там були серійно виготовлені мікрофільми, які потім надійшли в продаж. Архівне управління через Раду Міністрів УРСР у 60-х роках придбало їх. Матеріали архіву Розенберга знаходяться в ЦДАВОУ в таких фондах: ф. 3676 Штаб імперського керівника (Рейхсляйтєра) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, м. Київ; ф. 3674 Штаб Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів (1940 - 1943 рр.); КМФ - 8 Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних закладів (це матеріали, що були в Національному архіві США); окремі документи, що стосуються відомства Розенберга, зустрічаються у ф. 3206 Рейхскомісаріат України м. Рівне.

Матеріали архіву Розенберга цінні своєю об'єктивністю, точністю, інформативністю та документують факти безпосереднього вивезення і розкрадання культурних цінностей гітлерівцями. Створення якомога повнішого банку даних про їх переміщення сприятиме поверненню скарбів в Україну. Неповний перелік міст, з яких вивозилися бібліотеки: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Крим, Сімферополь, Херсон, Запоріжжя, Одеса, Луганськ, Миколаїв, Бердичів, Умань, Маріуполь.

Рада з питань реституції бібліотечних фондів при Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України сприятиме розв'язанню даної проблеми. Наукові бібліотеки, інші зацікавлені установи мають підключитися для спільного опрацювання архіву Розенберга з метою його оперативного вивчення.

1. Библиотечное дело в СССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945) // *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР. - 3-е изд., перераб. и доп. - М., 1980. - С. 259-271.
2. Библиография в период Великой Отечественной войны (1941-1945) // Библиография: Общий курс / Под. ред. О.П. Коршунова. - М., 1981. - С. 218-223.
3. Политико-просветительная работа в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) // *Пиналов С.А., Чернявский Г.И., Виноградов А.П.* История культурно-просветительной работы в СССР. - К., 1983. - С. 166-176.
4. Материалы к истории библиотечного дела в СССР (1917-1959): Учеб. пособие для студ. библ. ин-тов / М-во культуры РСФСР, Ленинград. гос. библ. ин-т им. Н.К. Крупской. - Л., 1960. - С. 137-143.
5. *Корнейчик И.И.* Красведческая библиография на Украине: Лекция по курсу «Красведческая библиография». Развитие красведческой библиографии в советское время (1941-1967 гг.) - Харьков, 1968. - С. 3-4.
6. *Королевич Н.Ф.* Бібліографія в Українській РСР у період Великої Вітчизняної війни // Українська радянська бібліографія. - К., 1980. - С. 87-91.
7. *Гімальдінова З.В.* Бібліотечна справа на Україні у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945): Лекція для студентів з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». - Х., 1963. - 34 с.
8. *Мазурницький А.М.* Деятельность библиотек в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Лекция / Моск. гос. ин-т культуры. - М., 1988. - 25 с.
9. Українська радянська культура в роки Великої Вітчизняної війни // Розвиток української культури за роки радянської влади. - К., 1967. - С. 191-230.
10. Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади: Наук. зб. - К., 1979. - 108 с.
11. Культурне будівництво в Українській РСР в період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 - травень 1945 рр.) // Культурне будівництво в Українській РСР. 36. докум. і матеріалів (червень 1941-1960 рр.). - К., 1961. - Т. 2. - С. 3-80.
12. Культурне будівництво в роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 - травень 1945) // Культурне будівництво в Українській РСР: червень 1941-1950: 36. докум. і матеріалів. - К., 1989. - С. 14-202.
13. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. докум. и материалов. 1941-1984 / Сост.: Л.И. Гольденберг, Т.Н. Кольяк, Е.М. Кравец. - К., 1986. - С. 7-36.
14. Культурное строительство на Херсонщине, 1921-1987: Сб. докум. и материалов. - Симферополь, 1988. - С. 85-101.
15. Культурное строительство в Черкасской области: 1917-1980 гг.: Сб. докум. и материалов. - Днепрпетровск, 1989. - С. 80-93.
16. *Сороковська С.В.* Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941-1945 рр.) і перебудова бібліографічної діяльності // Українська радянська історична бібліографія. - К., 1980. - С. 32-34.
17. *Гімальдінова З.В.* Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни // Бібліотекознавство і бібліогр. - 1985. - Вип. 25. - С. 10-16.
18. *Гімальдінова З.В.* та ін. Розвиток бібліотечної справи на Радянській Україні // Там само. - 1987. - Вип. 27. - С. 10-19.
19. Преступная клика Гитлера грабит и уничтожает культурные богатства Советского Союза // Правда. - 1942. - 17 ноября.
20. Судьба книг // Сов. Украина. - 1943. - 12 дек.
21. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3-х т. - К., 1975. - Т.3. - С. 157.
22. *Дубина К.* Київ оживає // Україна. - 1944. - №7. - С. 13.
23. В бібліотеці Академії наук // Література і мистецтво. - 1944. - 23 бер.
24. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Докум. и материалы: В 3-х т. - К., 1985. - Т. 3. - С. 296.
25. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве, - о разграблении библиотек // Сб. сообщений Чрезвычайной гос. комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. - М., 1946. - С. 155-156.
26. Рапорт Бенцінга від 6. VI. 1942 (ЦДАВОУ, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 73-74).
27. Особистий фонд Миколи Геппенера: Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського, ф. 169, спр. 161-167.
28. Тут була бібліотека ім. ВКП(б) // Література і мистецтво. - 1944. - 16 бер.
29. Скарбниця людського розуму: 1866-1966 / Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС; Авт. колектив: К.М. Грибовська, Є.С. Дерман, Г.В. Каган. - Х., 1966. - С. 74.
30. *Сафронів П.* Наша книжна сокровищниця // Краснознамя. - 1944. - 10 сент.
31. *Эвентов А.* Дом, в котором мы росли // Известия. - 1943. - 9 дек.
32. *Науменко Д.* Руйначі культури // За Рад. Україну. - 1942. - 24 черв.
33. *Ильченко А.* В Петровском переулке // Литература и искусство. - 1943. - 13 ноября.
34. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36. докум. і матеріалів. - К., 1963. - С. 333.
35. *Полива О.* Херсонській бібліотеці - 75 років // Культурно-освітня робота. - 1947. - №1. - С. 43.
36. *Морозець В.* В обласній бібліотеці // Рад. Волинь. - 1944. - 7 трав.
37. *Шевякова М.* Обласна бібліотека // Рад. Волинь. - 1945. - 12 січ.
38. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. - Одеса, 1971. - С. 14.
39. Злочинна зграя Гітлера грабує і нищить культурні багатства України // За Рад. Україну. - 1942. - 28 лист.
40. *Новоплянський Д.* Так було при немцах... В школах Западной Украины // Известия. - 1944. - 30 марта.
41. *Юрченко Т.* Їх буде судити народ // Рад. Україна. - 1943. - 10 лют.
42. Від Радянського Інформбюро // Комуніст. - 1943. - 29 січ.
43. У бібліотеках міста // Комуніст. - 1941. - 23 лип.
44. В бібліотеці Академії наук // Комуніст. - 1941. - 6 вер.

Зразок фігурного письма (малюнок з історичного кодексу Ботуріні).